

ՀԱՅԱՐԱՍԻԿԸ, ԱՆՁՐԵՎԱԲԵՐ ԾԵՍԵՐԸ ԵՎ ՎԻՃԱՊՆԵՐԸ

Ռոման Հովսեփյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ներածություն

Վիշապաքարեր ուսումնասիրող հետազոտողները համակարծիք են, որ դրանք կապված են ջրի պաշտամունքի հետ (Աբեղյան 1941. Պետրոսյան, Բոբոխյան 2015. Բոբոխյան և այլք 2015): Այս տեսակետի ճշմարտացիության մասին են վկայում ձկնակերպ վիշապաքարերի առկայության հանգամանքը, ինչպես նաև իրենց նախնական տեղում՝ այնպիսի լեռնային գոգավորություններում տեղադրված լինելը, որտեղ, ռելիեֆով պայմանավորված, ջուր է կուտակվում: Տրամաբանական է ենթադրել, որ ջրային ռեսուրսները, որոնք «վերահսկվել են վիշապների կողմից», օգտագործվել են ոչ միայն մարդկանց ու կենդանիների խմելու, այլև երկրագործական նպատակներով: Ավելին, ջրային ռեսուրսների մեծ մասն ընդհանրապես ծախսվում է ոռոգման նպատակներով և երաշտի կամ պարզապես ջրի պակասի դեպքում առաջին հերթին տուժում են դաշտային մշակաբույսերը: Այսինքն, նշանակալի ջրային ռեսուրսները կարևոր են և կենսական, երբ մշակաբույսերի ցանքերը ոռոգելու խնդիր կա, այլապես միայն մարդկանց ու կենդանիների խմելու և կենցաղային կարիքների բավարարման համար կարելի է գոյատևել նաև սակավ ջրային աղբյուրներ օգտագործելով: Հնաբուսաբանական տվյալները վկայում են, որ Հայաստանի, և ընդհանրապես Անդրկովկասի տարածքում, բրոնզի դարում, այսինքն վիշապ-կոթողների գոյության հիմնական դարաշրջանում, բուսաբուծությունը գրեթե ամբողջությամբ ներկայացված է եղել հացաբույսերի մշակությամբ: Այս փաստերի և ենթադրությունների համատեքստում ակնկալելի է, որ վիշապ-հացահատիկ առնչությամբ ավանդույթներ և ծեսեր են գոյություն ունեցել¹:

Հացահատիկը և անձրևաբեր ծեսերը

Ենթադրաբար վիշապաքարերն ունեցել են ջրին, մասնավորապես անձրևին առնչվող ծիսա-

կան գործառույթներ, որոնք չեն պահպանվել մինչև մեր ժամանակները: Սակայն, հնարավոր է, որ այդ ծեսերի ձևափոխումները կամ դրանց որոշ դրվագները պահպանվել են այլ անձրևաբեր ծեսերում: Անդրադառնալով հացահատիկին՝ նշենք, որ այն օգտագործվել է բազմաթիվ անձրևաբեր ծեսերում, թեև հացահատիկի գործառույթը հաճախ ստվերված է կամ հատուկ ուշադրության չի արժանացել: Մասնավորապես, տարբեր անձրևաբեր ծեսերի ժամանակ տնտեսող շրջող թավորի հավաքած նվերների մի զգալի մասը հացահատիկ (հաճախ՝ ցորեն) կամ ալյուր է եղել, որը ծեսի ավարտական փուլում օգտագործվել է որևէ ուտեստ, սովորաբար հալվա կամ կաթնով պատրաստելու համար: Դրանք ուսում էին ամբողջ գյուղով, կամ միայն երեխաները, կամ էլ բաժանվել է աղքատներին (Լիսիցյան 1969. Բոբոխյան 1972. Ղազիյան 1983. Հայրապետյան 2004. Մկրտչյան 2016. Հովսեփյան 2017. Hovsepian 2018):

Հատկանշական է հացահատիկի և դրանցով պատրաստված ուտեստների օգտագործումը «ցասման խաչերին» վերաբերող ծեսերում: «Ցասման խաչերը», ըստ ժողովրդական հավատալիքների, անձրևաբեր, անձրևախափան կամ բնության արհավիրքները կանխող գործողություն ունեցող խաչքարեր են: Ենթադրվում է, որ ցասման խաչի երևույթն առաջացել է, երբ քրիստոնեության ժամանակներում որոշ խաչքարերի վերագրվել է հավատալիքային այնպիսի գործառույթ, որը նախորդ դարաշրջաններում ունեցել են վիշապաքարերը (Աբեղյան 1941, 88-89): Այդ ենթադրության օգտին կարող է վկայել ցասման խաչերի բնակավայրերից դուրս՝ բլուրների վրա տեղադրված լինելը (Սրվանձույանց 1978, 80-81. Hovsepian 2018): Ցասման խաչերին այցելելու և համապատասխան անձրևաբեր ծեսեր իրականացնելու ժամանակ հաճախ մատաղ, հացկերույթ և խրախճանք է կազմակերպվել, որին սովորաբար մասնակցել են աղջիկները կամ ընդհանրապես պատանիներն ու երեխաները, երբեմն՝ չամուսնացած կամ այրի կանայք: Եթե այցին նվիրատվություններ են նախորդել, հալվան և կաթնովը հիմնական ուտեստներն են եղել: Ցասման խաչերի կանգնեցման ընթացքում մեծ հացկերույթ էր կազմակերպվում, եզ էին մորթում, հարիսա

1 Շտրիակալություն ենք հայտնում հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատակիցներ Ա.Բոբոխյանին, Ք.Այվազյանին և Լ.Մկրտումյանին՝ այս հոդվածը գրելու ընթացքում արտահայտած արժեքավոր դիտողությունների համար:

պատրաստում (Սրվանձոյանց 1978, 80–81): Հարիսան որպես ցասման ժամի արարողության կարևոր ատրիբուտ հիշատակվում է նաև «Մասնա ծոերում» (Մասնա ծոեր 1936, 174–175, 502–503, 558–559):

Հնարավոր է, որ գանազան սննդամթերք, ներառյալ հացահատիկ, նվիրաբերելով (համայնքային ճաշկերույթը ևս դիտարկում ենք որպես նվիրաբերություն կամ գոհաբերություն), մարդիկ ակնկալել են, որ նվիրաբերության հասցեատերը իրենց կպատասխանի՝ ուղարկելով նմանատիպ բարիքներ: Այս դեպքում ակնկալվող անձրևը, և ջուրն ընդհանրապես, հանդես են գալիս ոչ թե որպես նպատակ, այլ միջոց, ինչն ապահովել է բերքի առատությունը: Այս տեսակետի համաձայն՝ մարդիկ «ցասման խաչերի» միջոցով Աստծուց, իսկ վիշապաքարերի միջոցով՝ վիշապներից ակնկալել են հացահատիկի առատ բերք, ընտանի կենդանիների պտղաբերություն և այլն, որոնք մարդկանց տրվել են անձրևի կամ ջրի աղբյուրների միջոցով²: Կարծում ենք, որ նույնը վերաբերում է անձրևաբեր ծեսերի ժամանակ թրջվող տարատեսակ խորհրդանշական առարկաներին և գերբնական էակներին ու դերակատարներին. աղջիկ երեխա(ներ)ի, նուրի և այլ տիկնիկների, էշի, գորտի, խաչքարերի և այլ սուրբ քարերի վրա ջուր լցնելով մարդիկ ակնկալել են նույնպիսի պատասխան անձրևի ձևով:

Վիշապաքարերը և հացահատիկը

Արագածյան Կարմիր Սար հուշարձանի վիշապաքարերի պեղումների (Bobokhyan et al. 2018) և համապատասխան հնաբուսաբանական հետազոտությունների արդյունքում հայտնաբերվել են ցորենի ու գարու ածխացած հատիկներ, որոնց միանշանակ մեկնաբանությունը խրթին է: Խնդիրն այն է, որ անցյալում թե՛ հանապազօրյա և թե՛ ծիսական ուտեստների գլխավոր բաղադրիչը եղել է հացահատիկը: Այդպիսի «բազմագործառնություն» ուտեստներից ամենատարածվածը շիլայանման կերակուրներն են եղել՝ ներառյալ հարիսան (Օղաբաշյան 1974. Թումանյան 2005. Խաչատրյան 2008): ՀՀ տարածքում պեղված բազմաթիվ նախաքրիստոնեական շրջանի դամբարանների անոթներում երբեմն հայտնաբերվում են խաշած հացահատիկի մնացորդներ, ենթադրաբար՝ շիլա, կամ, ավելի հաճախ՝ մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկրեր, ենթադրաբար՝ խաշլամա, կամ երկուսը միասին, ենթադրաբար՝ հարիսա, որը վկայում է անցյալում այս ուտեստների ծիսական գործածության մասին (ըստ

Ներքին Նավերի, Ծաղկահովտի, Գեղարոտի, Սոթք 10-ի, Մաստարա 3-ի և այլ հնավայրերի նյութերի): Այս ուտեստները, որոնք նախաքրիստոնեական անցյալում դրվել են հանգուցյալների հետ որպես սնունդ անդրշիրիմյան կյանքի համար, ցայսօր օգտագործվում են թաղման ծեսին առնչվող արարողություններում, մասնավորապես հոգեհացի ժամանակ³: Վերադառնալով վիշապաքարերի համատեքստից հայտնաբերված և դրանց համաժամանակյա հացահատիկին, չենք կարող բացատել, որ դրանք սովորական սննդի մնացորդներ են: Մակայն, հաշվի առնելով հնագիտական համատեքստի ծիսապաշտամունքային բնույթը, ավելի հավանական է, որ դրանք ծիսական նպատակներով օգտագործված լինեն և, հավանաբար, որպես գոհաբերություն մատուցված ուտելիքի մնացորդներ են: Այս տեսակետի օգտին է խոսում հացահատիկի գտածոների ածխացած լինելը:

Հացահատիկի ծիսական օգտագործման այլ օրինակներ էլ են հայտնի: Օրինակ՝ կան ազգագրական տվյալներ, ըստ որոնց՝ ցորենի կամ գարու հատիկները հաճախ դնում էին սրբազան կառույցների հիմքում, որոնցից դրանք կարծես ծլում էին (Մնացականյան 1955, 82–140. ի դեպ, Կարմիր Սարում որոշ հատիկներ հայտնաբերվել են վիշապաքարերի տեղադրման համար փորված փոսերից): Հացահատիկի ծիսական օգտագործումը վիշապների միջավայրում հնարավոր էր նաև մեռնող-հարություն առնող աստվածներին և կյանքի շարունակականությանն առնչվող ծեսերի համատեքստում (հմմտ. Հարությունյան 2017, 358–365):

Եզրակացություն

Այս պահին ունենք աղբյուրների ակունքներում դրված վիշապաքարերի համատեքստում հնագիտորեն հայտնաբերված հացահատիկի գտածոներ: Դրանք համադրելով հարակից ազգագրական և քանահյուսական նյութերի հետ, ենթադրում ենք, որ վիշապներին նաև հացահատիկ են նվիրաբերվել՝ ակնկալելով, որ վերջիններս էլ մարդկանց կապահովեն երկրագործության համար այդքան անհրաժեշտ ջրով:

Գրականություն

- Արեղյան Մ. 1941, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Երևան, Արմֆանի հրատ., 96 էջ:
Բոդյան Վ. Հ. 1972, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 510 էջ:

2 Հետաքրքիր է, որ Բուլանդիսի (պատմական Հարք) գավառից հայտնի «Ոսկե կոտոթ (հասկ)» պատումում վիշապը իրեն փրկելու համար թագավորին երեք ոսկե հասկ է նվիրում (Մովսիսյան 1972, 162-163): Նմանատիպ ենթատեքստ ունի նաև ձկների ու օձերի թագավորի կողմից՝ ցորենի հատիկի կամ մի պոտ խմորի միջոցով հերոսին շտրի փոխանցելու հեքիաթային դրվագը (Զաքարյան 2016, 106):

3 Ըստ մեր հետազոտությունների՝ Սյունիքում և Արցախում ցայսօր հոգեհացի պարտադիր տարր է կուրկուտը, որն ըստ էության հարիսայի տարբերակ է: Հացահատիկը և դրանցով պատրաստվող ուտեստների ծիսական գործածությունը թաղման ծեսով չի սահմանափակվում. դրանք օգտագործվում են հարսանիքի, Նոր տարվա, ատամհատիկի և այլ տոների ու ծեսերի ժամանակ:

Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հսիլա Պ. 2015, Վիշապաքարերի հնագիտություն, Պետրոսյան Ա., Բորոխյան Ա. (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 269–396:

Զաքարյան Ե. 2016, Հիվանդության և բուժման առասպելաբանական հեքիաթներում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 287 էջ:

Թումանյան Գ. 2005, Արուճի դամբարանադաշտի ուշբրոնզեդարյան №5 դամբարանը (թաղման ծեսը մեկնաբանելու փորձ), Պատմաբանասիրական հանդես, №3, էջ 160–172:

Լիսիցյան Ս. 1969, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 334 էջ:

Խաչատրյան Ռ. 2008, Ծիսական համալիր համատեքստում ծիսերգերի սկզբածքներն իբրև կայուն ծիսահմայական բանաձևեր, Պատմաբանասիրական հանդես, №3, էջ 136-147:

Հայրապետյան Թ. 2004, Անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերի երկհակադիր ընկալումների շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես, №3, էջ 217–227:

Հարությունյան Ս. 2017, Հայ առասպելաբանություն, Երևան, «Անտարես», 527 էջ:

Հովսեփյան Ռ. 2017, Հայաստանի եզդիների «բուկա քարանտե» («անձրևի հարս») և մյուս անձրևաբեր ծեսերը, «Էջմիածին». կրոնագիտական և հայագիտական հանդես, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, էջ 114–146:

Ղազիխյան Ա. 1983, Արցախ, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հտ. 15, Երևան, ՀՍՀ ԳԱ հրատ., 156 էջ:

Մկրտչյան Ս. Ս. 2016, Հայոց տոնածիսական մշակույթ, Երևան, «Գիտություն», 400 էջ:

Մնացականյան Ա. Շ. 1955, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 659 էջ:

Մովսիսյան Ս. (Բենսե) 1972, Հարք (Մշո Բուլանըխ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հտ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 182 էջ:

Պետրոսյան Ա., Բորոխյան Ա. (խմբ.) 2015, Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», 420 էջ:

Սասնա Ծոեր, 1936, հտ. Ա, խմբ.՝ Մ. Աբեղյանի, Երևան, Պետական հրատ., 1128 էջ:

Սրվանձության Գ. 1978, Երկեր, հտ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 668 էջ:

Օդարաշյան Ա. Ա. 1974, Նավասարդյան տոնախմբությունների վերապրուկները, Պատմաբանասիրական հանդես, №3, էջ 113–126:

Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P. 2018, Karmir Sar: New Evidence on Dragon Stones and Ritual Landscapes on Mount Aragats, Armenia, in: Batmaz A., Bedianashvili G., Michalewicz A., Robinson A. (ed.), Context and Connection. Essays on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 268, Leuven, Peeters, p. 257–272.

Hovsepyan R. 2018, On the Rain-Related Rituals of Tatev Village, Armenia (*Ethnographic Field-Notes*), *Herald of Social Sciences*, №3, p. 347–356.

ՀԱՏԱՀԱՏՈՒՄ, ԱՆՁՐԵՎԱԲԵՐ ԾԵՍԵՐԸ ԵՎ ՎԻՇԱՊՆԵՐԸ

Ռոման Հովսեփյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում անձրևաբեր ծեսերում հացահատիկի օգտագործման վերաբերյալ առկա ազգագրական, բանահյուսական և հնագիտական տվյալներին: Մերօրյա զուգահեռների վրա հիմնվելով՝ վիշապաքարերի միջավայրից հայտնաբերված հացարույսերը մեկնաբանվում են որպես զոհաբերություն և/կամ ծիսական սննդի մնացորդներ: Եթե ճշտվում է, թե վիշապներին հացահատիկ զոհաբերելով, ակնկալել են, որ վերջիններս մարդկանց կապտասխանեն ջուր կամ անձրև շտրիկելով, ինչն էլ իր հերթին առատ բերք կապահովի:

Հիմնաբառեր. *հացահատիկ, ցորեն, զարի, հարիսա, անձրևաբեր ծես, «ցասման խաչ», մալախ:*

ЗЛАКИ, ОБРЯДЫ ВЫЗЫВАНИЯ ДОЖДЯ И ВИШАПЫ

Роман Овсепян

Институт археологии и этнографии НАН РА

В статье рассматриваются этнографические, фольклорные и археологические данные по использованию злаков в обрядах вызывания дождя. Основываясь на современных параллелях, найденные в контексте вишапов зерна можно интерпретировать как жертвоприношения или остатки ритуальной пищи. Есть предположения, что вишапам приносили в жертву зерновые культуры, ожидая, что они ответят тем же – одарят людей водой или дождем, что в свою очередь обеспечит соответствующий урожай.

Ключевые слова: *злаки, пшеница, ячмень, ариса, обряд вызывания дождя, «крест ярости», жертвоприношение.*

CEREALS, RAIN-MAKING RITUALS AND VISHAPS

Roman Hovsepyan

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

The present article is a review of ethnographic, folkloristic and archaeological data on the use of cereals in rain-making rituals. Based on contemporary parallels, the grains found in archaeological contexts of "vishapakars" (dragon-stones) are interpreted as offerings or remnants of ritual food. We assume that cereals were sacrificed also to the vishaps, expecting them to respond in the same way – giving to the people water and/or rain, which, in turn, would ensure the corresponding crop.

Key words: *cereals, wheat, barley, harisa, rain-invoking rite, "wrath cross", sacrifice.*